

## Egy könyv születése

Borbándi Gyula első magyar nyelven megjelent kötetének története

Amikor szóba kerül a magyar népi mozgalom története, mindenki Borbándi Gyula kötetét idézi, hiszen a XX. század egyik legjelentősebb szellemi mozgalmanak első átfogó értékelését ez a könyv nyújtotta. Az immár egy éve elhunyt Szerkesztő úr, most szeptemberben lenne 96 éves. *A magyar népi mozgalom* című kötet<sup>1</sup> megjelenésének története kevéssé ismert. Azért érdemes felidézni, mert rámutat arra a precíz szerkesztői, kiadói munkára, melyet Borbándi és a könyvet megjelentető Püski Sándor, a kötet kiadója végzett az emigrációs sors nehézségei ellenére. Püski pontosan negyven éve, 1975-ben indította útjára New Yorkban, itthoni betiltása után másodszor, legendás kiadóját, s természetes volt, hogy a népiségről szóló monográfia az ő gondozásában jelenjen meg. A kiadás azonban öt éven keresztül húzódott, részben anyagi nehézségek, de leginkább a tartalom pontosítása miatt. A Borbándi Gyula és Püski Sándor között lefolytatott levelezés érdekes betekintést enged abba a folyamatba, ahogyan ők, és a Püski Sándor által felkért lektorok – Gombos Gyula, Fitos Vilmos – pontosították, értelmezték, értékelték a mozgalom szereplőinek tevékenységét, az egyes események történetét.

Írásom végén egy eddig ismeretlen dokumentum is található A népi mozgalomról szóló kötet 1983 végén jelent meg, s Püski előadói körútra invitálta Borbándit, hogy könyvét népszerűsítsék, bemutassák Amerikában. Borbándi hat hetet töltött a kontinensen, sok-sok összejövetelen vett részt. Az ezeken elhangzott előadása szövegét – szokásához híven – papírra vetette, s előzetesen Püskinek is elküldte. Az előadás nemcsak a népi mozgalom jelentőségéről szól, hanem rendkívül érdekes adalékokkal szolgál az akkori magyarországi ellenzék helyzetéről, szereplőiről is. Borbándi előadásában ugyanis a mozgalom történetét tovább folytatta egészen az aktuális politikai folyamatokig, s részletes elemzését adta a magyar belpolitikai helyzetnek. Izgalmas olvasmány az, ahogyan a Szabad Európa Rádió magyar osztályának helyettes vezetője elemzi az

SZEREDI PÁL (1955) történész. Kutatási területe a népi mozgalom, a Nemzeti Parasztpárt története és Kovács Imre életpályája.

1 Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. New York, 1983, Püski Kiadó.

1983-as magyar viszonyokat, az ellenzék, a népi mozgalom esélyeit, lehetőségeit. Borbándi előadásának teljes szövegét közlöm, mivel gondolatzuhatagainak nemcsak történelmi értéke, hanem aktualitása is szembeszökő.

Borbándi Gyula 1950-től szerkesztette a *Látóhatár*, majd *Új Látóhatár* címmel megjelent folyóiratot Münchenben, ám az abban megjelenő saját tanulmányain és írásain túl hosszabb lélegzetű könyvet nem írt. Majd hatvanéves korában jelent meg az első általa készített monográfia – igaz német nyelven –, a *Der ungarische Populismus* című kötet, a Münchener Magyar Intézet és az *Új Látóhatár* másik szerkesztőjének, Molnár Józsefnek, Auróra névvel működő könyvkiadója jóvoltából. Az 1976 elején megjelent kötetet Borbándi azzal a szándékkal készítette el, hogy megismertesse a német olvasókat a magyar népiség történetével, felvillantsa a magyar irodalom és társadalomtörténet egy fényes időszakának értékeit. Az 1000 példányban megjelent kötet röpké öt év alatt elfogyott, s a szerző meglepődött azon, hogy nemcsak a német olvasók, hanem a magyar emigráció tagjai is érdeklődéssel forgatták. Hanák Tibor – az *Új Látóhatár*ban megjelent kritikájában – így írt a könyvről: „Ha a külföldi olvasó a leírások alapján nem is élheti át, mit jelentett ez a reformhévvel az áporodott magyar közéletbe berobbanó írócsoport és a szárnyaival izgatottan jobbra-balra kicsapó mozgalom, legalább a gazdag anyag világos rendszerezését, a feldolgozást és értékelést kapja kézhez megbízható összeállításban, józan tárgyilagossággal.”<sup>2</sup> Borbándi Gyulának meg kellett küzdenie azzal, hogy a történet feldolgozása során nem használhatta a magyar levéltárak anyagát. A német könyvtárakban kutatott, számtalan visszaemlékezést gyűjtött össze levelezés útján, s persze saját emlékei, élményei is vezették tollát. Minden nehézség ellenére könyve a népi írók irodalmi és közéleti munkásságának részletes, korrekt, érthető és objektív bemutatását adta. A névmutató, az életrajzi adattár, a könyv- és folyóirat-ismerető rész olyan információkat tartalmazott, melyek az itthoni szakemberek számára is értékes adalékokat szolgáltatottak. Hanák szerint hézagpótló mű volt Borbándi írása, s a magyarországi történészek tarthattak tőle, hogy a népiség történetének értékelését előbb végzi el a magyar emigráció, mint az arra hivatott hazai történészszakma.

Érdeklődésként jegyzem meg, hogy Borbándi könyvét elküldte Budapesten élő barátainak, így Bibó István is megkapta azt. Bibó nemcsak elolvasta, hanem pontosító észrevételeket is megfogalmazott a kötet anyagához. Az 1978-ra elkészült, több mint nyolcvan oldalas levelét, melyben közel másfélszáz megjegyzést, kiegészítést, pontosítást tett Borbándi anyagához, hivatalos engedéllyel jutatta el a Münchenben élő szerzőhöz.<sup>3</sup> Borbándi ezeket később beépítette a magyar nyelven elkészült művébe, illetve az 1989-ben már Magyarországon megjelenő második kiadásba.

2 Hanák Tibor: A népi mozgalom kézikönyve. *Új Látóhatár*, 1976, 3. szám, 247.

3 A levél első alkalommal megjelent: *Bibó István Összegyűjtött munkái, I-IV*. Bern, 1984, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, III. kötet, 822.

A kötet iránt megnyilvánuló érdeklődés Borbándit elgondolkoztatta, hogy a monográfiát magyar nyelven is érdemes lenne kiadni. Az 1956-os menekültek jelentős része nem olvasott németül, ugyanakkor magyarságtudatuk erősítéséhez nagyban hozzá járult volna a kötet megismerése. Borbándi örömmel számolt be Püski Sándornak 1976. március 5-én írt levelében, hogy „megjelent a német nyelvű könyvem a népi írói mozgalom történetéről”.<sup>4</sup> Tíz példányt elküldött, s arra kérte Püskit, hogy próbálja meg értékesíteni amerikai könyvesboltjában. A könyv ára 48 német márka volt, ami 18 dollárnak felelt meg. Nem sok emigráns magyar engedhette meg magának ezt a kiadást, ráadásul német nyelven. Többen felvetették, hogy magyarul is ki kellene adni, ám Püski érdeklődésére Borbándi közölte, „sajnos nincs magyar kézirat, mert németül írtam. Ha majd elfogy, talán megírom majd magyarul is, persze a magyar olvasóknak másképpen kell megírni, mint az idegeneknek”. Borbándi érezte, hogy egy magyar kiadás sokkal több információt, forrást igényel, bizonytalan volt benne, hogy ezeket össze tudja gyűjteni, s az is feszélyezte, hogy nem túl korai-e a népi mozgalom közéleti szerepének értékelése, nem fakaszt-e fel régi sebeket, ellentéteket felidézése?

Püski azonban pontosan tudta, mi egy könyvkiadó feladata s különösen az ő feladata, azé az emberé, aki még a börtönt is vállalta 1960-ban a népi írók és a mozgalom érdekében. Közismert, hogy Püski Sándort tulajdonképpen a népi írók helyett börtönözték be Kádárék, mivel azokat nemzetközi tekintélyük miatt nem bánthatták, ám egyértelmű fenyegetést jelentett, hogy kiadójukat viszont nemcsak elhallgattatták, hanem be is zárták. Püski az 1970-es évek elején hivatalos engedéllyel települt ki Amerikába, ott élő fiúkhöz, s nyitotta meg 1974-ben könyvesboltját, majd kezdte meg a magyar nyelvű könyvkiadást Amerikában 1975-ben. Minden évben hazautazott Magyarországra, egyrészt az itthonról Amerikába kiszállítandó művek kiválasztására, összegyűjtésére, másrészt az újra megerősödő népi ellenállás eseményeinek megismerése érdekében. Egyik ilyen utazása során, 1977 januárjában látogatott el Borbándihoz Münchenbe. Felvetette neki, hogy szívesen kiadná a népi mozgalomról szóló könyvét magyar nyelven. Borbándi 1977. május 24-én keltezett levelében adott pozitív választ a felkérésre. Felállított magának egy időrendet, s úgy vélte, hogy egy év alatt össze tudja állítani a kéziratot, s a kész kötet 1979 elején napvilágot láthat. „Terjedelmét úgy fogom megtervezni, hogy a majdani könyv ne legyen több, mint 20 nyomtatott ív, vagyis 320 lap. Arról is beszéltünk, hogy észrevételeidet örömmel venném, és ismervén felfogásodat, nem is lesz érdemi nézeteltérés közöttünk.” Borbándi ugyanakkor azt is leszögezte, hogy fenntartja magának a végső szöveg kialakításának a jogát. Mintha látta volna előre, hogy a kézirat indulatokat fog gerjeszteni, sokak személyes érdekét és presztízsét fogja sérteni.

4 Borbándi Gyula levele Püski Sándornak, 1976. március 5. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum [RETÖRKI] Püski Sándor hagyatéka. A levélváltások idézett részletei a továbbiakban innen származnak, külön nem jelzem, csak akkor, amennyiben más forrásból erednek.

Püski 1977. június 14-én válaszolt Borbándinak. „Mindenben elfogadom javaslataidat. A példányszámot és így a honorálást most véglegesen megállapítani nem tudom, az függ a vállalkozásom másfél éves fejlődésétől, de abban megállapodhatunk, hogy legkevesebb 2000 példány lesz. A honorárium szabad választásod szerint pénzben, a bolti ár 10%-a fizetendő a megjelenéstől számított 10 havi részletekben vagy könyvben a kiadott mennyiség 15%-a kiadandó a megjelenéskor, kerül megfizetésre.”

Borbándi azonban nehezen kezdett bele az írásba. Bár a könyv szerkezetét már összeállította, de – mint 1977. november 23-ai leveléből kiderül – csak novemberben kezdett bele. Püski december 7-én írott levelében megnyugtatta a szerzőt, hogy „a határidővel semmi baj nincs, tudom a magunk ügyeiből, hogy a megvalósítás csigamódján halad a szándékainkhoz képest. Arra kérek, ha és amikor legalább egyharmadával kész vagy, küldj egy másolatot, hogy foglalkozhassak vele.”

1978 januárjában Püski ismét felkereste Münchenben Borbándit, szokásos Magyarországon tett látogatásáról Amerikába utazva. Személyes megbeszélésük eredményeképpen Borbándi 1978. május 31-én örömmel írta: „értesítek, hogy elkészültem a könyv első 100 oldalával. Nyomtatásban ez kb. 70–80 oldal lesz ki. A további részeket folyamatosan írom.” Kérte Püskit, hogy ossza meg vele impresszióit az anyagról, s ígérte, hogy a nyár folyamán befejezi a kéziratot. Ez a rész még nem a mozgalom történetével foglalkozott, hanem a népiség eredetéről szólt, s munkacímként a „Népi mozgalom” szóösszetételt adta könyvének.

A kéziratot Püski átolvasta, s elküldte barátjának, Gombos Gyulának, hogy mondjon véleményt róla. 1979. január végén ismét találkoztak Münchenben Borbándival, megegyeztek a folytatás ütemezésében. Borbándi május 18-án írt levelében jelentette a kiadónak, hogy a kézirat felével elkészült. Összesen 294 gépelt oldalt küldött át. „Dolgozom a további fejezeteken, s majdnem bizonyos vagyok, hogy a nyár derekáig eljutok a végére. Közben levelet váltottam Gombos Gyulával, akit megkértem, hogy ne csak tartalmilag lektorálja a kéziratot, hanem ha kell, korrigáljon a szövegen is. Tudom, hogy milyen fontos egy kézirat gondos átolvasása és a stiláris henyeségek kiírtása. Gyula ezt szívesen elvállalta, ami rendkívül megnyugtató számomra, és remélem a Te szándékaiddal is egyezik” – írta Püskinek. Gombossal történt levélváltása nyomán Borbándi úgy döntött, hogy teljesen átírja az első fejezetet. Gombos a kézirattal kapcsolatos észrevételeit 1979. július 10-én küldte el Püskinek.

Gombos Gyula a *Magyar Út* című hetilapot szerkesztette a háború alatt, s részt vett a polgári ellenállásban. A háború után a Magyar Közösségi perben őt is elítélték, börtönbe került. 1948-ban szabadult, s azonnal elhagyta az országot. Amerikában telepedett le, magyar nyelvű lapokat szerkesztett. Gombos álláspontja több kérdésben eltért Borbándi véleményétől.

Gombos minden baloldali mozgalmat népellenesnek tartott, s meggyőződése szerint elsősorban ők voltak a népi írók ellenfelei. Borbándi viszont egyezőségeket mutatott ki a baloldali felfogás néhány eleme és a népi írók törekvései

között. Gombos különösen kritikusan ítélte meg a népiek és az urbánusok közötti ellentét Borbándi általi értelmezését. „Nem helyes az urbánusokat főként a saját meghatározásukkal jellemezni. Az urbánusok céltudattal nevezték magukat urbánusoknak. Bevett értelme szerint az urbánus szó, a magyar nyelvben művelt, pallérozott gondolkodású, vagy civilizáltan viselkedő embert jelent általában, ennek természetes értelmi ellentétpárja az az ember, amelyik nem művelt, nem pallérozott gondolkodású s viselkedése nem civilizált. Amikor tehát az urbánusok nevet használták magukat szembehelyezve a népiekkel, pontosan ezt akarták állítani. Felsőbbségüket akarták kinyilvánítani. S ez a felsőbbség egyszerűen nem igaz. Hamis az a beállításuk is, hogy ők a városi, azaz a fejlettebb civilizációt képviselték a vidékkel szemben.” Borbándi zsidó és keresztény írókat különböztetett meg, s ezt Gombos helytelenítette, mivel szerinte a népi írók szellemi mozgalmát nem vallásos alapon, hanem témaválasztásuk alapján lehet elválasztani az egyéb irodalmi törekvéstől.

Borbándi azt állította kéziratában, hogy Sárközi György a *Válasz* megjelenését anyagilag is támogatta. Gombos feltette a kérdést: Miből? Véleménye szerint érdemes lenne utána nézni, hogy milyen forráshoz jutottak hozzá az irodalmi folyóiratok, mert azok saját magukat eltartani nem tudták, tehát valamilyen támogatóhoz kellett fordulniuk. Gombos nem mondta ki, de azt érzékeltette, hogy ez a forrás valahol az állami intézményrendszer környékén keresendő.

A leglényegesebb ellentét Borbándi és Gombos nézőpontja között azonban a mozgalom politikai vonulatának értelmezésében volt. „Borbándi a népi mozgalom politikai jelentőségének kiemelésére törekszik elsősorban. Ez helyes – észrevételezte Gombos. – De ha nekem politikai gondolkodás és magatartás dolgában a mozgalom tengelyét kéne megjelölnöm, az én névsorom ez lenne: Szabó Dezső, Németh László, Féja, Kodolányi, Szabó Pál, Veres Péter. Borbándi előadásában viszont a tengelyt Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Darvas József, Veres Péter látszik képezni. Nagyon is lehetséges, hogy én helytelenül látom és ítélem meg ezt a kérdést. De az tény, hogy Borbándi tengelye nagyjából azonos a hazai hivatalos történetírás e témában felállított tengelyével.” Gombos nem ítéli el ezért, belátja, hogy Borbándinak a politikai s nem az eszmetörténeti folyamatok a fontosak, de nem ért egyet vele.

Az 1970-es években itthon is megsokasodott a népi mozgalommal foglalkozó, nyilvánosságot kapott írások sora. Ekkor jelent meg Tóth Istvánnak a Parasztpárt koalíciós időkben betöltött szerepével foglalkozó monográfiája, amely azonban sok „csúsztatást” tartalmazott, és K. Nagy Magdának a *Válasz* folyóirattal foglalkozó tanulmánya. Ezek mindegyike a baloldalhoz tartozónak tekintette a népi írókat és mozgalmat, s a Gombos által kiemelt irányzatot jobboldaliként a fasizmus kialakulásának szekértolójaként jelölte meg. Borbándi próbált a két szélsőség között egyensúlyozni. A magyarországi történetírás kétségbeesetten igyekezett igazolni, hogy a népiség a szocialista mozgalom „testvére”, ami már csak azért is lehetetlen vállalkozás volt, mert a szociáldemokraták és a kommunisták mereven elutasították minden népi és nemzeti gondolatot az 1930-as években.

Mi sem mutatja jobban a könyv megszületésének szükségességét, mint Gombos véleménye, hiszen egyértelművé teszi, hogy kritikusán értékelní kell a mozgalom egyes irányzatainak törekvéseit, szereplőinek szándékait, s differenciáltan meghatározni szerepüket az eszmei és a politikai folyamatok történetében.

Gombos azt javasolta Püskinek, hogy ő is olvassa át alaposan a kéziratot, s egyeztesse az elvi kérdéseket Borbándival, mert nekik kettejüknek kell egyetértésre jutniuk. Püski Sándor nagyra értékelt Gombost, s kétségei támadtak a kézirattal kapcsolatban.

Borbándi közben szorgalmasan írta a következő részeket, augusztusban nagyobb anyagot, majd november 28-án a kézirat utolsó fejezeteit is elküldte Püskinek. Elkészítette az előszót és a tartalomjegyzéket, szorgalmazta, hogy a jegyzetek az adott oldalon lábjegyzetként jelenjenek meg. Az olvashatóság szempontjából ez mindenképpen hasznos lett volna, ám az akkori technikai feltételek mellett megnövelte az elkészítés idejét. A kézirat két év alatt készült el, s az eredeti tervvel szemben ugyanennyit csúszott a megírása. Ismerve a megjelent tényanyagot, nyugodtan mondhatjuk, még így is gyors munka volt. Bibó levelének anyagát Borbándi csak részben építette be könyvébe, egyrészt mert az utolsó hónapokban jutott csak hozzá, másrészt több kérdésben ellenvéleménye volt, s azt egyeztetni akarta Bibóval.

Püski az elkészült fejezeteket elküldte Gombosnak, aki 1979 decemberében Püski Sándornak írt kétoldalas levelében fejtette ki álláspontját. „Borbándi kézírata nyomasztóan nehéz problémává nőtt számomra” – kezdte levelét, miután átolvasta a könyv teljes kéziratát. Dilemmája abban mutatkozott meg, hogy feltételebb sürgősnek tartotta a népi mozgalom történetének megírását, mert félt a magyarországi történelemhamisítás folyamatának felgyorsulásától, s ezért fontosnak tartotta, hogy Borbándi könyve megjelenjen, ám, mint írta: „semmiképp nem tudom magamévá tenni [...] ahogy Borbándi a mozgalom különböző csoportjait jellemzi, beállítja és értékeli. Főként, ami e csoportok szerepét, tényleges súlyát, hatókörét s nem utolsósorban politikai és szellemi – végső soron emberi – tisztességét illeti.” Gombos Gyula a népi irodalom és mozgalom között különbséget tett. Véleménye szerint a népi mozgalom nem a népi írók politikai törekvéseinek lenyomata volt, hanem Szabó Dezső konföderációs elképzeléseiből kiindulva osztályok felett álló szellemi mozgalom, mely a keresztény erkölcs és a nemzeti öntudat esszenciáját alkotja. Olyan társadalmi formáció, mely eddig még nem létezett, az úgynevezett harmadik út. Nem vonta kétségbe, hogy a népi mozgalom meghatározó erő volt, de nem politikai értelemben. Erkölcsi és eszmei értelemben. A szeretet, a szolgálat és az igazságosság jelentette számára a gondolat alapját. Borbándi ezzel szemben társadalmi és politikai képződésnek tekintette a mozgalmat, mely a népi írók társadalmi érzékenységéből eredt, s politikai hatalomra törekedett a parasztság mint osztály érdekeinek ki- fejezése és érvényesítése érdekében.

A különbség aprónak tűnik, mégsem az. Gombos elméletileg megalapozott szellemi, Borbándi osztályalapú politikai mozgalomról beszélt. Gombos keve-

sellte a könyvben a szellemi mozgalomra fordított részek mennyiségét, értékelését, jelentőségének bemutatását, hiányolta a keresztény egyesületek, szövetségek szerepének hangsúlyozását.

Nem ismerem Borbándi eredeti kéziratát, de a levelekből kibontakozik az ellentét lényege. A két felfogás egyszerre volt jelen a társadalom és történettudományban. Mindkettőnek voltak követői, sokan elvakultan védtek álláspontjukat. Gombos nem ilyen volt. 1979 decemberében írott levelében kijelentette, hogy nem kíván lektora lenni Borbándi könyvének, mert nem ért egyet koncepciójával, de megakadályozni sem kívánja megjelenését.

Püski 1980 elején szintén nehéz helyzetbe került. Gomboshoz hasonlóan a népi mozgalmat Szabó Dezsőtől, Németh Lászlótól eredeztette. Ugyanakkor 1956 őszén Püski is egyike volt a népi mozgalom politikai pártja, a Petőfi Párt vezetőségének, s megtapasztalta, mekkora fontossága volt a pragmatikus népi politikának a függetlenségi törekvésekben. Ő is érezte jelentőségét a kötet megjelentetésének, ám vélhetőleg Gombosnak adott igazat, ezért félretette a kéziratot, majd annak átdolgozását kérte a szerzőtől. 1980 tavaszán hosszú levélben fejtette ki javaslatait: „A kézirat egyes szakaszait olvasva, hol jónak találtam, hol kisebb javításokkal elfogadhatónak, hol reménytelennek. Ez az arány egyre inkább romlott, s a 11. fejezet után nem olvastam tovább. Most, hogy újból elővettem, előlről kezdtem az egészet és egyfolytában elolvasva, jegyzetelve, mégsem találtam olyan reménytelennek, pontosabban: annyi jó részt találtam, hogy kár lenne az egészért. Az tehát a végső véleményem, próbáljuk meg, hátha el tudod fogadni az egyes részekre szóló átdolgozási javaslatomat. [...] 1. A Kelet Népe, Magyar Út és Magyar Csillag beépítése a szövegekbe a szerepük jelentősége szerint. Nem akarom vitatni a Válasz, az Apolló és a Magyar Csillag általános jelentőségét, de a népi mozgalomban különösen a 40-es évek eleji kivirágzásban az előbbieknél nagyobb a szerepük, a kiadóm után a legnagyobb. 2. Sinka I. méltatása. A népi irodalomnak Sinka a valódi nagysága, de vegyük csak egyenrangúnak a legnagyobbakkal. Az egész magyar irodalomban egyedülálló költészete a szépirodalomban, az ő »alulsó« Magyarországa, a sok száz élő hőséne a keserősége, vádja és lázadása a politikában, igazolja legjobban a mozgalmat; 3. Az asszimiláció kérdése és benne a zsidóké. Jó az új fejezet, de érvényét veszti a részletek ellentmondásaiban, amint a számos jegyzetemből kiderül. Nagyon szeretném, ha mindezek figyelembe vételével átszövegeznéd a könyv egyes részeit, mert akkor jó lélekkel tudom vállalni a kiadást. Időd van rá október végéig.”

Püski Sándor egész életét a népi mozgalomban, a könyvkiadás területén élte le. Kétségtelen, hogy érzékeny, igényes, kiváló „könyves” volt. Majd hetvenévesen, szakmai elvárásai alapján, hitelessége megőrzése érdekében nem engedhette meg, hogy pontatlanságok, félreérthető magyarázatok maradjanak a kéziratban. Legközelebbi magyarországi utazása alkalmából rengeteg apró adatot, forrást ellenőrzött a budapesti könyvtárakban, archívumokban, s majd húszoldalas feljegyzést készített Borbándinak kéréseiről, javaslatairól. Püski nem lek-

torálta a kötetet, inkább kor- és szerzőtársként fogalmazta meg véleményét. Pontosító megjegyzései árnyalták a mozgalom többirányú szerepét, hozzájárultak a teljesebb és objektívebb kép kialakításához. Példaértékű az a részletesség és pontosság, ahogyan a kiadó a kézirat áttekintésével hozzá tudott járulni a szakmailag-politikailag roppant fontos könyv megjelenéséhez. A *Kelet Népe* című lap indulásáról, Simándy Pál élettörténetéről, könyvek megjelenési időpontjáról, a szárszói konferenciákról, a parasztpárti vezetők 1944. nyári találkozásairól küldött a szerzőnek pontosító adatokat, személyes emlékeket.

Borbándi elfogadta a kritikai megjegyzéseket, s hozzálátott az átdolgozás-hoz. 1980. augusztus 30-án küldött levelében számolt be a korrekciók helyzetéről: „Elkészültem a javításokkal, kiegészítésekkel és átírásokkal, [...] Arra kérek, kedves Sándor, cseréld ki a javított lapokat. Dobd ki a kéziratból azokat, amelyeket átírtam, illetve korrigáltam. A javított lapok felső jobb szélére piros ceruzával odaírtam, hogy »jav«. Azt hiszem, hogy meg leszel elégedve. Igyekeztem mindenütt figyelembe venni javaslataidat. Nagyon köszönöm ismét, hogy oly alaposan elolvastad a kéziratomat. Valóban használt, azt hiszem, jobb és pontosabb lett.”

Azt gondolom, mind Borbándira, mind Püskire jellemző, ahogyan egyetlen szereplő neve helyesen történő leírásával foglalkoztak. Muharay Elemér nevének pontos helyesírására a szakirodalomban kétfajta változat is előfordult. Mohoray és Muharay. Borbándi számára fontos volt, hogy megbizonyosodjon a pontos névről, ezért hosszasan nyomozott utána. Egyetlen név helyes használata is ennyire lényeges volt számukra.<sup>5</sup>

Püski egy korábbi levelében megírta, hogy saját maga is dolgozik kiadói emlékein, illetve az 1943-as Szárszói konferencia anyagát is szeretné kiadni, ezért Borbándi könyvére később kerül sor, s ezt a szerző tudomásul vette. „A beosztásod nyilvánvaló, teljesen elfogadható, hogy először a Szárszót akarod kiadni, azután az én kéziratomat. Jó volna viszont, ha 1981 nyarán megjelenhetne. Mint tudod, ősszel lesz a forradalom 25-ik évfordulója. Gondolom, talán az évforduló jó tette a könyvnek hírverés szempontjából” – írta a kiadónak.

Időközben Püskiéknél anyagi problémák jelentkeztek. A könyvesbolt és lakás bérleti díját négyszeresére emelték, az eladásból befolyó összeg csökkent. Minden idejüket lefoglalta a víz színén való megmaradásért folytatott küzdelem. 1981. július 22-ei levelében Püski kendőzetlenül beszámolt nehézségeiről Borbándinak. Megírta, hogy nem tud foglalkozni saját kiadói történetének elkészítésével, s a szárszói kötet is késik. „Azt megígérhetem, hogy 1982 őszére a Tiedet akkor is kiadom, ha a magamé nem készül el” – nyugtatta meg a szerzőt.

5 Muharay Vendel Elemér 1901. október 20-án született Jászberényben. Az apai ág ősei a török időkben a Nógrád megyei Mohora községben éltek. A nógrádi község nevéből alakult ki a Muhoray, később a Muharay, végül a Muhari családnév. Nagyapját, majd apját is ez utóbbi néven anyakönyvezték, apja azonban később az eredeti írásmódra hivatkozva kérte a családnév helyesbítését. Ez meg is történt, de egy betűt elírtak. Ettől kezdve a családnak ez az ága a Muharay családnévet viselte.

Borbándi szeptemberben válaszolt, s még örült is a késedelemnek, mert folyamatosan új adatokhoz fért hozzá, így néhány oldalt ismét átírt, pontosított. Püski októberben nyugtázta az új oldalakat, s bejelentette, hogy 1982 tavaszán elkezdik a kötet szedését.

1982. február 3-án indította útjára Borbándi az utolsó javított kéziratoldalait. A terjedelem ekkor már lényegesen meghaladta az eredetileg tervezettet. A lábjegyzetek sokasága szintén nehézséget jelentett, elhelyezése az oldalak alján hosszadalmas szedési munkát igényelt. Borbándi nagyon reménykedett benne, hogy 1982 karácsonyára sikerül elkészülni a könyvvel, ám ez az oldalmennyiségre és a bonyolultságra való tekintettel illúziósnak látszott. A kézirat híre itt-hon is elterjedt. Egyrészt Püski látogatásai és beszélgetései volt parasztpárti barátaival, másrészt Borbándi kiterjedt levezése folytán. A német nyelvű kiadás időközben teljesen elfogyott, s Borbándi beszámolt arról, hogy sokan várják a magyar kiadást, „a híre eléggé elterjedt, mert Magyarországról már több barátom és ismerősöm érdeklődött iránta”.

A könyv szedését azonban nem kezdték meg, az új fényszedő módszert ennek az évnek nyarán állították rendszerbe. Püski István tanulta meg a szedést rajta, ez a könyv volt az első egyike, amely a Püski Kiadó egyik legkorszerűbb szedőrendszerén készült el. Az új technológia természetesen nagy feladat volt, lassan készült az anyag. 1983 elején Borbándi kissé zaklatottan kérte számon levelében Püskitől, hogy miképpen alakul könyve sorsa. Püski Sándor azonnal válaszolt neki, amit Borbándi megnyugodva vett tudomásul. Tagadhatatlan, hogy a kézirat sorsa már évek óta húzódott. Igaz, ez inkább előnyére, mint hátrányára vált a könyvnek. Időközben Magyarországon is megjelentek olyan monográfiák – Tóth Pál Péter és Salamon Konrád munkáira gondolok elsősorban –, amelyek hozzájárultak az adatok pontosításához. Bár Borbándi sürgetésében benne volt, hogy más kiadóval – leginkább saját kiadásában – próbálja mielőbb kiadni a kötetet, de mindannyian tisztában voltak azzal, hogy ezt a könyvet Püski Sándor kiadójának kell megjelentetnie. Az *Új Látóhatárban* a kötetet már 1983 tavaszán elkezdték beharangozni, *A harmadik reformnemzedék. A népi mozgalom története* címmel.

A cím körül egyébként vita alakult ki a szerző és a kiadó között. Püski nem helyezte a reformnemzedék kitétel, véleménye szerint sokkal szélesebb és jelentősebb volt a mozgalom semmint csak reformistának, illetve pusztán egyetlen nemzedék képviselőének lehetne tekinteni. A népi mozgalom korszakos jelentőségű, nemzedékeken átívelő s egyben forradalmi jellegű s nem pusztán reformkísérlet volt Püski szerint, s mindezt a címben is érzékeltetni szerette volna. Borbándi javasolta a *Fegyvertelen forradalom* címet, ám Püski ezt sem helyezte, egyrészt mert az íróknak volt fegyverük, saját tolluk és gondolataik, s azt sem szerette volna, ha csak a forradalmi jelleg dominál a címben, hiszen a harmincas és hatvanas években a mozgalom számtalan reformjavaslatot is tett. Hosszas egyeztetés után született meg a végső variáció: A magyar népi mozgalom, alcímében pedig: *A harmadik reformnemzedék*. Májustól kezdve rendszeressé

vált a kefelenyomatok cseréje, a kiadó folyamatosan küldte az elkészült íveket, Borbándi pedig korrigálta azokat.

Már májusban felvetődött annak gondolata, hogy a szerző több hetes látogatást tervez az amerikai kontinensre, s ez idő alatt előadókörutat lehetne szervezni neki, ahol a kötet népszerűsítését, eladását is meg lehetne valósítani. Püski 16-17 helyszínt és alkalmat tervezett meg, elkezdte a színhelyek egyeztetését, a körút szervezését.

A nyár végére lezárultak a korrekciók, a jegyzetek a fejezetek végére kerültek, elkészült a bibliográfia és a névmutató is. Borbándi a népszerűsítő körútra tervezett előadásának *Napjaink népisége. A magyar társadalom népi modellje* címet javasolta, s elkezdte megírását. Úgy gondolta, hogy a magyarországi változások erősítik a témával való foglalkozás fontosságát, s itthon is érdeklődésre tart majd számot a könyv.

A kötet megjelenésének közelsége indulatokat és félelmeket gerjesztett a magyarországi politikai vezetés körében. A *Népszabadság* 1982. december 24-ei számában Rényi Péter egy írásában „egykori nyilasnak” nevezte Borbándit, majd miután ez ellen Borbándi levélben tiltakozott, az 1983. március 12-ei *Népszabadság* lehozott egy hamisított belépési nyilatkozatot Borbándi aláírásával. A megtámadás és a nyilvánvaló hamisítvány közlése abba a hadjáratba illeszkedett, melyet az akkori uralkodó párt folytatott Borbándi denunciaciója érdekében. Ismeretes, hogy a pártközpontban 1972-ben készült egy olyan döntést előkészítő feljegyzés, melyben az *Új Látóhatárt* az alábbi minősítéssel illették: „Az Új Látóhatár hangadói (Borbándi, Kovács I., Gombos Gy.) egy »hungarocentrikus« politikai irányvonalat igyekeznek olvasóik elé rajzolni: egy magyar önállóság, tömbön kívüliség, nemzeti autonómia, a nagyhatalmi érdekeken kívülállás szírhangjait fújják.”<sup>6</sup> A népi mozgalom értékeléséről készülő könyv ideges reakciót váltott ki az egyre nagyobb hatású nemzetépítő ellenállással küszködő pártvezetés körében.

Püski a kötet megjelenéséhez komoly reklámot kívánt illeszteni. Augusztusban elküldte az október–novemberi előadói körút szervezőinek a beharangozó szöveget, benne megjelölve Borbándi Gyula Szabad Európa Rádióban betöltött feladatkörét is. Borbándi Nagy Károlytól megkapta az előadó körút programját, s szeptember 30-ai levelében kérte Püskit, vegye le a rádiós funkcióját a meghívókról: „A mi vállalatunk nem szereti, ha a munkatársak rádiós minőségükben lépnek fel, mert tartanak tőle, hogy a rádió hivatalos álláspontjának tartják majd azt, amit ilyen alkalmakkor mondanak. Különbem nekem sincs szükségem erre. Éppen ezért azt kérem, hogy a rádiós tisztemet ne tüntesd fel sehol és a rendezők sem említsék, hogy szerepem van a müncheni rádióban. Elég a szerzői munkásságom és az Új Látóhatár feltüntetése, ill. említése.”

Borbándi október 16-án indult el Münchenből az amerikai kontinensre. Hat hétig tartózkodott élettársával, Thorma Edittel Amerikában, illetve Kanadában.

6 Orpheus, X. évfolyam, 22. szám, 1999. tél.

Nagyon sok előadást tartott. A kötet is szépen fogyott. Útközben újraolvasta a nyomtatott példányt, s keserűen fedezett fel benne több sajtóhibát. Mindazonáltal a könyv nagyon jó visszhangot keltett, s Borbándi is boldog volt első nagyobb lélegzetű, magyar nyelven megjelent könyve láttán. A népi mozgalom történetéről szóló kötet méltó kivitelben, szerény, de figyelemfelkeltő borítóval, hihetetlenül gazdag tartalommal jelent meg.

A 17 helyszínen megtartott író-olvasó találkozókön Borbándi Gyula félórás előadása hangzott el először, melyet kérdések, hozzászólások követtek. Borbándi nemcsak a népi mozgalom történetéről, a könyv tartalmáról beszélt, hanem a népi gondolat aktualitásáról is szót ejtett. Végigkövette a népi irodalom útját az 1920-as évektől, s egyértelművé tette a mozgalom politikai célkitűzéseit. „El akarták különíteni a politikai és irodalompolitikai célokat is követő mozgalmukat a merőben csak irodalmi népiességtől” – hangoztatta. Az irodalmi népiesség a XIX. század első felében jelentkező irodalmi irányzat volt, mely a néphagyományokból, a népköltészetből eredeztette a magyar nyelvű irodalmat. Az irányzat reformpárti volt, de politikai indítékaik és céljaik nem voltak. A népi írók viszont azt a felfogást képviselték, hogy irodalmi munkásságuk is a nemzeti megújulást és a társadalmi változást kívánja szolgálni. „Az újítás, a merészség nemcsak az irodalomban esedékes, hanem a társadalomban is, sőt ott esedékes először és igazán” – idézte Borbándi az 1926-ban Magyarországra Párizsból visszatérő Illyés Gyula szavait.

Figyelmet érdemel az előadás azon kitétele is, melyben Borbándi a hatalom és az irodalom viszonyát elemezte. „Az irodalom ott erős, ahol a szabadság erőtlenséges” – jelentette ki, félreérthetetlen utalást téve a Kádár-korszak irodalmi ellenállásának szerepére.

Előadásában kitért a nacionalista vádakra. A népiek „a vérnél, tehát származásnál fontosabbnak tartották a tudatot, a szellemi tájékozódást és a politikai magatartást” – emelte ki. Nem tagadta el elemzésében, hogy a népiek különböző csoportokat alkottak, s közöttük több kérdésben éles vita folyt, de a mozgalom lényege mégiscsak az volt, hogy „nem elégedtek meg a betegség tüneteinek feltárásával, gyógymódokat is ajánlottak”. Borbándi a XX. század legjelentősebb társadalmi mozgalmának tekintette a népi mozgalmat, s jelentőségét a reformok, majd forradalmi változások előmozdításában, később kiterjesztésében jelölte meg. Részletesen bemutatta a harmadik oldal vagy harmadik út politikai koncepcióját, s ez azért vált roppant érdekessé, mert 1983-ban Magyarországon már végérvényesen megbicsaklott a politikai konszenzus azon kerete, melyet a Kádár-féle vezetés a hatvanas években megpróbált kialakítani, s egyre inkább előtérbe került a nemzeti alapon szerveződő politikai gyakorlat igénye.

Harminc év távolából visszatekintve is hihetetlenül izgalmas olvasni Borbándi Gyula elemzését a magyarországi rendszerkritikus csoportok összetételéről, törekvéseiről. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Borbándi – bármennyire is kérte, hogy előadókörútján ne hangoztassák a müncheni rádióban viselt pozícióját – a Szabad Európa Rádió magyar osztályának helyettes vezetője volt.

Ennek megfelelően igen kiterjedt, sokrétű információra tesz szert a hazai ellenálló-ellenzéki csoportok tevékenységéről. Meg kell említenünk azt is, hogy Borbándi roppant élénk levelezést folytatott egész életében, s nagyon sok volt parasztpárti társával, Magyarországon élő vezető értelmiségivel állt folyamatos kapcsolatban. Borbándi leszögezte, hogy a világpolitikai erőviszonyok változásában jelentős elmozdulás nem várható, s „ez azt jelenti, hogy bármely magyar kezdeményezés esélyeinek külső feltételei aligha módosulnak lényegesen, tehát a magyar közviszonyok javulását csak belső erők indíthatják el”.

1983 novemberében Borbándi négy jelentős ellenálló-ellenzéki, társadalmi támogatással rendelkező csoportot vélt felfedezni Magyarországon.

Elsőként az úgynevezett technokrata csoportot nevezte meg, melynek tagjai részben párttagok, részben párton kívüli értelmiségiek, s akiknek céljuk a hatékony gazdasági és társadalmi folyamatok előrelendítése mindenfajta ideológiai vagy erkölcsi elkötelezettségtől mentesen. Ennek az irányzatnak a képviselője „könnyen túleszi magát merev ideológiai előírásokon, és a materiális sikert, a gyarapodást, a gazdagodást tekinti fő célnak”.

Második csoportként a katolikus bázisközösségek mozgalmát emelte ki, akik „bizalmatlanul és kritikával szemlélik egyházi főhatóságaiknak a világi hatalommal szembeni gyengeségét és megalkuvását”.

A harmadik csoport „elsősorban a létező szocializmusból kiábrándult és részben a marxizmust is kritikával illető fiatalokból áll, önmagát demokratikus ellenzéknek nevezi, a nyugati sajtóban pedig a disszidens elnevezést kapta” – mondta Borbándi. Ez az elnevezés is jelezte, hogy a baloldali felfogást megtagadó, abból kiváló közösségként definiálta ezt a csoportot, akik „hamis kompromisszumnak nevezik a hatalom és a társadalom egy része, főleg az értelmiség között kialakult egyezséget”. Elszigetelt, elsősorban értelmiségi tömörülésként ábrázolta őket, akiknek főleg nyugaton nagy a publicitásuk, azonban politikai koncepciójuk, egységes elképzelésük nincs.

A negyedik és legnagyobb hatású csoportnak a népieket nevezte meg. Őket „elsősorban a nemzeti gondolat és a haladás eszméjének szintézise foglalkoztatja, annak megteremtésén fáradoznak...” Borbándi fontosnak tartotta, hogy kiemelje, míg a „disszidensek” illegális formában, elszigetelten jelennek meg a magyar társadalomban, a népiek legális módszereik révén „abban a helyzetben vannak, hogy hatást tudnak gyakorolni a döntő és végrehajtó intézményekre”. Borbándi ennek a csoportnak tulajdonította a legnagyobb szerepet, mivel a legális keretek lehetővé tették nyílt megszólalásukat, így az emberek az általuk felvázolt elképzelést megismerhették, és összevethették a létező valósággal, azaz maguk láthatták annak perspektivikusságát. Borbándi Bibót idézte, aki szerint a népi gondolat realizmusa és józan felismerései „oly ellenállhatatlan érvényűek voltak, hogy még egy ellentétes vagy ellenséges idegen közeg sem volt képes elzárkózni előle”.

Borbándi a reformok és a változtatások útját járó népi értelmiségben és a nézeteikhez közel álló politikusokban látta azt az erőt, mely idővel lebonthatja a „vasfüggönyt”, elhozhatja a függetlenséget és a demokráciát Magyarországra.

Ne feledjük, 1983 novemberében hangzottak el Borbándi gondolatai. Váteszi szavai alig öt év múlva valósággá lettek, s a népi ellenállást reprezentáló, általa felsorolt személyek – Csoóri Sándor, Fekete Gyula, Sánta Ferenc, Tornai József, Czine Mihály, Kósa Ferenc, Ilia Mihály, Kunszabó Ferenc, Lezsák Sándor, Tüskés Tibor, Varga Domokos – Lakiteleken „célegyenesbe” fordították a rendszer-változtatás robogó vonatát.

Borbándi előadása mindenütt nagyon élénk visszhangot keltett. Megvilágította a népi mozgalom irodalmi-szellemi és politikai szerepét, aktuális jelentőségét. Borbándi Gyula előadása tudomásom szerint még sehol nem jelent meg nyomtatásban. Bár ő előadásainak szövegét rendszeresen publikálta valamelyik magyar nyelvű emigráns lapban, ezt az előadást – talán hangsúlyozott politikai aktualitása miatt is – nem jelentette meg. Püski Sándornak előre elküldte előadásának szövegét, melyet iratai között megőriztek, s időszerűsége, valamint történelmi különlegessége okán teljes terjedelmében közöljük.

*A magyar népi mozgalom* című kötet villámgyorsan ismertté vált. Már 1984 elején megjelentek kritikák róla. A Szabad Európa Rádió „Ötágú síp” című műsorában január 21-22-én Román István készített kétrészes kivonatot a kötetből 20-20 perces időtartamban, s az elhangzott anyagot a *Katolikus Szemle* nyomtatásban is megjelentette. Szamosi József az *Életünk* című, Münchenben megjelenő katolikus folyóiratban közölt jegyzetet a könyvről. Az *Új Látóhatár*ba Kabdebó Tamás írt részletes kritikát *A népi mozgalom feltérképezése* címmel. Hézagpótló munkának minősítette Borbándi könyvét, kiemelte adatgazdagságát és tárgyilagosságát. „Borbándi könyve alapvető munka, melyre szép magyarsága, átfogó tekintete, jó anyagkezelése és legelsősorban az igazságra törekvése miatt mint klasszikusra utalnak majd elkövetkezendő évtizedek olvasói.”<sup>7</sup>

Borbándi megírta Püskinek, hogy sajtópéldányai szinte napok alatt elfogytak, sokan keresték a kötetet, de Magyarországról még nem érkezett visszhangja. Nem véletlenül. A könyvet nem engedték be Magyarországra, a küldött példányok nagy részét elkobozták, megpróbálták elhallgatni a hazai érdeklődők előtt; sikertelenül. Magánúton sok volt parasztpárti megkapta a könyvet, s az egyre több, nyugatra látogató turista közül is sokan vállalták a kockázatát a könyv becsempészésére. Itthon kézzől kézre jártak a példányok.

*A magyar népi mozgalom* című kötet valóban alaplá lett, ahogyan azt Kabdebó Tamás megjósolta. A Püski Kiadó 1989-ben visszatért Magyarországra, s immár hivatalosan is megjelenhetett itthon is. Az 1989-es kiadás teljes mértékben átértékelte a magyarországi történetírásban addig meghonosult szemléletet, a népi gondolat objektív megítéléséről egyre több mű jelent meg.

Püski Sándornak Borbándi kéziratával kapcsolatos eljárása példaértékű lehet arra, hogyan szabad, hogyan kell egy fontos könyvet kiadásra előkészíteni. A szerző és a kiadó között lefolytatott levelezés, párbeszéd, egyeztetés jól mutatja a magyar emigrációs könyvkiadás igényességét, felelősségtudatát. Méltó arra, hogy időről időre felidézzük emléküket!

7 Kabdebó Tamás: *A népi mozgalom feltérképezése. Új Látóhatár*, 1984, 2. szám, 250.